

معناداری گزاره‌های دینی

(تقدیر برسی ملاک تحقیق پذیری)

محسن نقدعلی

(عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد)

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
تهران: بزرگراه شهید چمران،
پل مدیریت
تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵
E-mail: isu.press@yahoo.com
فروشگاه اینترنتی:
www.ketabesadiq.ir

فروشگاه امام صادق

معناداری گزاره‌های دینی (نقد و بررسی ملاک تحقیق‌پذیری) ■ تألیف: محسن نقدعلی
ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ ویراستار ادبی: احسان مقصودی ■ نمایه‌سازی: رضا دیبا
چاپ اول: ۱۳۹۱ ■ قیمت: ۴۵۰۰۰ ریال ■ شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه ■ چاپ و صحافی: زلال کوثر
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۲۳۴-۴

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: نقدعلی، محسن، ۱۳۵۲-
عنوان و نام پدیدآور: معناداری گزاره‌های دینی: نقد و بررسی ملاک تحقیق‌پذیری /
محسن نقدعلی.
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری: ۱۹۲ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۲۳۴-۴
وضعیت فهرست‌نویسی: فبیبا
عنوان دیگر: نقد و بررسی ملاک تحقیق‌پذیری.
موضوع: دین‌پژوهی
موضوع: شناخت (فلسفه دین)
موضوع: مابین‌الطبیعه
شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۱ م ۶ ۲۸ / BP
رده بندی دیویی: ۷۲۰۰
شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۳۵۱۵۱

فهرست اجمالی

سخن ناشر.....	۱۱
مقدمه.....	۱۵
کلیات.....	۱۹
فصل اول: پیشینه ملاک تحقیق پذیری در فلسفه و الهیات.....	۳۹
فصل دوم: نظریه ابطال پذیری.....	۷۳
فصل سوم: نقد و بررسی ملاک تحقیق پذیری و ابطال پذیری.....	۱۳۹
فهرست منابع و مآخذ.....	۱۷۵
نمایه.....	۱۸۱

فهرست تفصیلی

۱۱	 سخن ناشر
۱۵	 مقدمه
۱۹	 کلیات
۱۹	 ۱. معرفت‌شناسی خاص (معرفت‌شناسی مضاف)
۲۰	 ۲. تحدید واژه‌های کلیدی
۲۱	 الف. دین
۲۵	 ب. ایمان
۲۷	 ج. باور دینی
۲۸	 د. معرفت دینی
۳۰	 هـ. ویژگی‌های معرفت دینی
۳۱	 ۳. معرفت‌شناسی دینی
۳۳	 ۴. زبان دین
۳۳	 الف. زبان دین و زبان دینی
۳۴	 ب. روی آورد پیشینیان
۳۶	 پی‌نوشت‌ها
۳۹	 فصل اول: پیشینه ملاک تحقیق‌پذیری در فلسفه و الهیات
۳۹	 ۱-۱. پوزیتیویسم منطقی
۴۲	 ۱-۱-۱. زمینه تاریخی

۴۳	۱-۱-۲. حلقه وین.....
۴۷	۱-۱-۳. از هم گسیختگی حلقه وین.....
۴۸	۱-۱-۴. دامنه نفوذ پوزیتیویسم منطقی.....
۵۰	۲. اصل تحقیق‌پذیری.....
۵۶	۱-۲-۱. اهمیت بحث از اصل تحقیق‌پذیری.....
۵۸	۱-۲-۲. مجرای اصل تحقیق‌پذیری.....
۶۰	۱-۲-۳. ضابطه معنی یا معناداری.....
۶۱	۱-۲-۴. تحقیق‌پذیری شدید و تحقیق‌پذیری خفیف.....
۶۴	۱-۲-۵. نتیجه اصل تحقیق‌پذیری.....
۶۶	پی‌نوشت‌ها.....
۷۳	فصل دوم: نظریه ابطال‌پذیری.....
۷۳	۱-۲. بررسی و تحلیل ملاک ابطال‌پذیری.....
۷۵	۲-۲. چالش ابطال‌پذیری.....
۸۴	۲-۳. نظریه بلیک هر.....
۹۳	۲-۴. نظریه «مواجهه نخستین».....
۱۰۱	۲-۵. تحقیق‌پذیری فرجام‌شناختی.....
۱۰۳	۲-۵-۱. ویژگی‌های «اثبات» از نظر جان هیک.....
۱۱۱	۲-۵-۲. تمثیل جان هیک.....
۱۱۵	۲-۵-۳. بقای نفس پس از مرگ.....
۱۱۹	۲-۵-۴. رسیدن انسان به کمال.....
۱۲۱	۲-۵-۵. مواجهه بی‌مانع با خدا و جریان حیات در محضراً.....
۱۲۳	۲-۵-۶. مفهوم (تجربی) بودن معنا از نظر هیک.....
۱۲۶	۲-۵-۷. تحقیق‌پذیری و تعدد ادیان.....
۱۲۸	۲-۵-۸. تحقیق‌پذیری دنیوی گزاره‌های دینی.....
۱۳۱	پی‌نوشت‌ها.....
۱۳۹	فصل سوم: نقد و بررسی ملاک تحقیق‌پذیری و ابطال‌پذیری.....
۱۴۰	۳-۱. اشکالات وارد شده بر تحقیق‌پذیری شدید.....
۱۴۳	۳-۲. مشکلات اصل ابطال‌پذیری.....

فهرست تفصیلی □ ۹

۳-۳. بی‌معناشدن خود اصل تحقیق‌پذیری.....	۱۴۵
۳-۴. رابطه صدق و معنی.....	۱۵۱
۳-۵. دو حکم جزئی تجربه‌گرایی.....	۱۵۲
۳-۶. دلایل افول پوزیتیویسم منطقی.....	۱۵۳
۳-۷. نقد نظریه تحقیق‌پذیری فرجام‌شناختی.....	۱۶۵
نتیجه‌گیری نهایی.....	۱۶۹
پی‌نوشت‌ها.....	۱۷۱
فهرست منابع و مآخذ.....	۱۷۵
منابع فارسی.....	۱۷۵
منابع انگلیسی.....	۱۷۹
نمایه.....	۱۸۱

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَ سُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَ الْخَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

(قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

جایگاه محوری قرآن کریم در منظومه فکری اسلام و ویژگی‌های منحصر بفرد آن، منجر شده تا خداوند متعال نسبت به تدبیر در این کتاب الهی و بهره‌مندی از اصول و آموزه‌های آن به مثابه راهنمایی جاودانی، به کرات توصیه نموده باشد. در واقع قرآن کریم در کلام الهی به اوصافی شناسانده شده که حکایت از حیات و تأثیرگذاری مستمر آن در ورای تمامی زمان‌ها و مکان‌ها دارد؛ اوصافی چون «هدایت‌گری و بشارت‌دهندگی» (إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ - بخشی از سوره مبارکه الاسراء، آیه شریفه ۹)، «صدر حکمت» (وَالْقُرْآنُ الْحَكِيمُ - سوره مبارکه یس، آیه شریفه ۲)، «دارای کرامت» (إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ - سوره مبارکه الواقعة، آیه شریفه ۷۷) و مواردی از این قبیل که در مجموع دلالت بر ضرورت مراجعه مستمر به این کتاب الهی و بهره‌مندی از آن برای فهم معنای زندگی، فلسفه حیات و نحوه اداره امور دارد به همین خاطر است که خداوند متعال «قرآن کریم» را از این حیث، جامع معرفی نموده و تصریح دارد که «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» (قرآن کریم، سوره مبارکه الکهف، آیه شریفه ۵۴). این خطاب عمومی به انسان دلالت بر آن دارد که «قرآن کریم» برای تمامی صاحبان عقول سلیم می‌تواند راهنما باشد و قرآن از این منظر «هادی» و

«روشن‌گر» است. این معنا آن زمان آشکارتر می‌گردد که بدانیم خداوند متعال سلامت معنا و صیانت متن از هر گونه انحرافی را در طول زمان منتفی ساخته و در تمامی اعصار متنی معتبر و مستند را در اختیار انسان قرار می‌دهد که می‌تواند بدان اتکاء نماید؛ چنان که فرموده است: (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَنَافِظُونَ) (قرآن کریم، سوره مبارکه الحجر آیه شریفه ۹).

با این معنا و با عنایت به سفارش‌های بیان شده از سوی رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) در خصوص ضرورت تمسک به قرآن کریم و اهل بیت (علیهم‌السلام)؛ ضرورت مطالعات دینی و قرآنی با استفاده از روش‌های میان‌رشته‌ای متناسب با نیازها و مسائل هر دوره‌ای، آشکار می‌گردد. دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) به عنوان نهادی که بر بنیادی خیر و نیکو و مطابق با آموزه‌های دینی تأسیس شده و چنان تعریف شده تا بر این اصل استوار بوده و بدین ترتیب از کژی و انحراف دور باشد (أَفَكُنْ أَتُؤَسِّسُ بُنْيَانَهُ عَلَى تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مَنْ أَتُؤَسِّسُ بُنْيَانَهُ عَلَى شَفَا حَرْفٍ هَذَا) قرآن کریم، سوره مبارکه التوبه، بخشی از آیه شریفه ۱۰۹)، از حیث محتوایی، فلسفی و ساختاری در ارتباطی تنگاتنگ با قرآن کریم قرار دارد و توسعه مطالعات دینی و قرآنی و تلاش برای حاکمیت فرهنگ قرآنی (در پرورش نیروی انسانی، تربیت مدیران، تولید نظریه علمی و ...) تنها اولویت محوری دانشگاه به شمار می‌آید که تمامی سیاست‌ها در ذیل آن معنا می‌دهد. این رویکرد با هدف خروج قرآن کریم از مهجوریتی تعریف شده که رسول خدا ﷺ پیوسته نگران آن بوده و امت را نسبت به این پدیده خطرناک تحذیر می‌دانند؛ باشد که با قرآن از در افتادن به گمراهی و کفر بازداشته شوند؛ «وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا» (قرآن کریم، سوره مبارکه الفرقان، آیه شریفه ۳۰).

اثر حاضر از جمله محصولات این طرح با برکت است که پس از طی مراحل پژوهشی جهت بهره‌مندی جامعه علمی عرضه می‌گردد. ناشر ضمن تشکر از تمامی افرادی که در نهایی شدن این طرح همکاری نموده‌اند؛ به‌ویژه پدیدآورنده محترم، امید دارد که به این وسیله در توسعه آموزه‌های قرآنی با بهره‌مندی از راهنمایی‌های ارایه شده از معصومین (علیهم‌السلام)، در سطح جامعه علمی توفیقی کسب نماید. در این صورت رحمت قرآنی مشمول حال محقق، ناشر و خوانندگان خواهد بود که جمع کثیری از اساتید، دانشجویان و علاقه‌مندان را شامل می‌شود و این وعده حق الهی است؛ آنجا که می‌فرماید: «وَنَزَّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (قرآن کریم. سوره مبارکه الاسراء، بخشی از آیه شریفه ۸۲). در این راستا و همچون قبل ناشر آمادگی خود را جهت دریافت آثار پژوهشی محققان و نشر آنها اعلام می‌دارد.

وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)

مقدمه

معرفت‌شناسی دینی یکی از شاخه‌های معرفت‌شناسی خاص است که به تجزیه و تحلیل در آنچه که دین‌داران معرفت‌دینی می‌شمارند، می‌پردازد. این تجزیه و تحلیل‌ها انواع و اقسام مختلفی دارند که محور تمام آن‌ها معرفت‌دینی است. معرفت‌شناسی دینی نگاهی است از بیرون به آنچه در حوزه معرفت دینی می‌گذرد، در واقع معرفت‌شناسی دینی از نوع معرفت‌های پسینی است، یعنی خود معرفتی است ناظر به معرفت دیگر که از اوصاف و احوال آن گزارشگری می‌کند.

یکی از مسائل عمده در معرفت‌شناسی دینی اثبات معناداری گزاره‌های دینی است، چون قبل از بحث در مورد صدق و کذب باید نشان داد که گزاره‌های دینی معنا دارند. پیش‌فرض معناداری نزد گذشتگان نیز مطرح بوده و آن‌ها دو ملاک را برای معنادار بودن جمله مدنظر داشتند. یکی معنادار بودن مفردات و دیگری رعایت نکات و قواعد نحوی و دستوری.

فلاسفه دین سنتی گمان می‌کردند که همواره می‌توان به نحو معناداری در باب خدا و دیر گزاره‌های دینی و کلامی سخن به میان آورد آنان عمدتاً می‌پنداشتند که

به‌طور کلی یک قضیه یا گزاره برای این‌که صادق باشد، تنها نیازمند یک ملاک است: اگر گزاره‌ای فلسفی بود از راه استدلال و اگر علمی از راه مشاهده می‌توان صدق یا کذب آنرا نشان داد. این‌ها همه ملاک صدق این گزاره‌ها بودند. در واقع در کلام سنتی تعیین صدق و کذب گزاره‌های دینی محل اصلی مناقشه بود و هیچ‌کس در اصل معناداری گزاره‌های دینی تردید روا نمی‌داشت.

اما با پیدایش مکتب پوزیتیویسم منطقی عده‌ای از فلاسفه تحلیلی مشرب اصل معناداری گزاره‌های دینی را مورد تردید قرار دادند و با ارائه معیاری به نام «اصل تحقیق‌پذیری» مدعی شدند که گزاره‌های دینی فاقد محتوا و مضمون معرفت بخش‌اند و بر هیچ امر واقعی دلالت ندارند و از این‌رو حکم یا تصدیق به معنای دقیق کلمه به شمار نمی‌آیند.

درواقع با رواج تدریجی تجربی‌گرایی در معارف بشر به‌ویژه پس از هیوم و تردید در اعتبار واقعی بودن معارف عقلی به‌ویژه فلسفه محض، الهیات طبیعی نیز به سوی تجربی‌شدن قدم برداشت و از این راه اولین و مهم‌ترین مسئله‌ای که در پیش‌رو وجود داشت مسئله زبان و واقع‌نمایی ملاک معناداری آن بود. ویتگنشتاین توجه جدی به این مسئله کرد که پس از آن، البته از همان زمان حیاتش، درمجامع علمی، به‌ویژه در حلقه وین مورد اقبال واقع شد. در هر حال افراد گردآمده در حلقه وین بودند که بحث معناداری و ملاک معنای صدق قضایا را در مباحث علمی‌نهادینه کردند، به‌طوری‌که پس از آن به‌صورت یک سنت مستمر درآمد. پوزیتیویست‌ها نشان دادند که میان صدق و کذب رابطه عدم و ملکه است، نه سلب و ایجاب، زیرا نخست باید دید آیا گزاره مورد نظر قابلیت صدق و کذب را دارد یا خیر. گزاره‌ای معنادار است که یا صادق است یا کاذب. پس گزاره‌ها نه دو احتمالی بلکه سه احتمالی‌اند: بی‌معنا، صادق و کاذب.

درحقیقت پوزیتیویست‌ها فلاسفه را به فراموشی یک گام متهم کرده‌اند. آنان پیش از آن‌که سخنی از صدق یا کذب قضایا بگویند باید به این امر می‌پرداختند که آیا این گزاره معنادار است یا خیر. اگر بی‌معنا است، دیگر نمی‌توان در مورد آن سخنی از صدق یا کذب گفت. پوزیتیویسم منطقی به سرعت به مکتبی فراگیر تبدیل شد ولی به همان سرعتی که در ابتدا رشد کرد، پس از مواجه شدن با مشکلات متعدد تقریباً از میان رفت، هرچند تأثیراتی بر نحوه تفکر و استدلال و منطق زبان گذاشت. اصلی‌ترین آموزه آن مکتب یعنی (اصل تحقیق‌پذیری) معناداری گزاره‌های منطقی، اخلاق و الهیات را مورد هجوم قرار داد و این‌ها مدعی شدند که گزاره‌های دینی و فلسفی نه تحلیلی‌اند و نه به لحاظ تجربی تحقیق‌پذیر پس فاقد معنای شناختاری‌اند و مضمون معرفت بخش ندارند. البته در این میان پاره‌ای از فیلسوفان تحلیلی مشرب معیارهای دیگری برای معناداری ارائه دادند، ازجمله برخی معیار ابطال‌پذیری و برخی نیز معیار کم ادعای «تأییدپذیری» را به میان آوردند و عده‌ای نیز نظریات غیرشناختاری و کارکردگرایانه را در باب گزاره‌های دینی مطرح نمودند.

هدف ما در این نوشتار اثبات این مطلب است که برای بررسی معناداری گزاره‌های دینی از ملاک واحدی نمی‌توان استفاده کرد. گزاره‌های دینی فی‌الجمله و با توسع در معنای تجربه آزمون پذیرند، ولی تحقیق‌پذیری یا ابطال‌پذیری تجربی نمی‌تواند ملاک معناداری گزاره‌های دینی باشد. دیگر این‌که برخی از گزاره‌های دینی ناظر به واقع بوده و مضمون شناختاری دارند و اهمیت این بحث نیز زمانی آشکار می‌شود که بدانیم بحث معناداری گزاره‌های دینی یک بحث اساسی در معرفت‌شناسی دینی است و معنادار بودن و بی‌معنا بودن این گزاره‌ها به سرنوشت و سعادت بشر گره خورده است.

این نوشتار در سه فصل تنظیم شده؛ در بخش کلیات سعی شده تا جایگاه بحث تا حدودی روشن گردد. در فصل اول پیشینه ملاک تحقیق‌پذیری در فلسفه و الهیات مورد بررسی قرار گرفته و در ابتدای این فصل چگونگی شکل‌گیری مکتب پوزیتیویسم منطقی و به دنبال آن ازهم فروپاشی آن و دامنه نفوذ اندیشه‌های آن مورد بررسی و تحلیل واقع شده و به دنبال آن بحثی در مورد مهم‌ترین آموزه این مکتب یعنی اصل تحقیق‌پذیری صورت گرفته است و تفاسیر متعددی که از این اصل به عمل آمده و جرح و تعدیل‌های انجام شده در آن تا ارائه نظریه تأیید‌پذیری یا تحقیق‌پذیری خفیف مورد بحث و بررسی واقع شده است.

در فصل دوم، یکی از نظریات مهم دیگری که به‌عنوان ملاک معناداری مطرح شده، یعنی ملاک ابطال‌پذیری و نظریات سه فیلسوف دین برجسته در این مورد فلو، هرومیچل، مطرح گردیده و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. در ادامه این فصل، نظریه تحقیق‌پذیری فرجام‌شناختی جان هیک که هم از نظر تاریخی مؤخر از ابطال‌پذیری است و هم منطقاً متوقف بر آن می‌باشد، مطرح گردیده و شرایطی که هیک در مورد اثبات ذکر می‌کند مورد تحلیل واقع شده است.

در فصل سوم، نقدهای وارد شده بر دیدگاه‌های اثبات ابطال‌بیان گردیده و در آخر نیز دلایلی که باعث افول این مکتب گشت، مطرح شده است.